

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ: СТРУКТУРА ТА ЗМІСТ

М. В. Рябінчук

викладач кафедри філософії

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут», Київ, Україна
m.rabinchuk@gmail.com*

Феномен соціального капіталу розглядається у рефлексивному взаємозв'язку структурних і змістових характеристик. Структурні елементи соціального капіталу визначено як мережі, змістові – як соціальні норми, цінності і довіру. Соціальний капітал діє на різних рівнях соціальної організації (мікро-, мезо-, макро-) і може розглядатись з індивідуальної і колективної перспектив. Акцент на мережах, як структурній складовій соціального капіталу, є необхідним заходом у теоретичному плані, покликаним аналітично обмежити феномен від його емпіричних наслідків та суміжних понять. Поряд із традиційними інтерпретаціями індивідуального соціального капіталу пропонується перспектива розгляду цього феномену у площині повсякденного знання мережевих ритуалів. Розглядаються підстави розрізнення негативного і позитивного соціального капіталу.

Ключові слова: соціальний капітал, мережі, довіра, публічність.

SOCIAL CAPITAL: STRUCTURE AND SUBSTANCE

M. V. Ryabinchuk

*Teacher, Department of Philosophy
National Technical University of Ukraine
«Kyiv Polytechnic Institute», Kyiv, Ukraine
m.rabinchuk@gmail.com*

The phenomenon of social capital in a reflexive linkage of structural and substantial characteristics is considered. Structural elements of social capital defined as networks, substantial – as social norms, values and trust. Social capital operates at different levels of social organization (micro-, meso-, macro-) and can be considered both with individual and collective perspectives. The focus on networks as a structural component of social capital in theory to limit the phenomenon analytically from its empirical consequences and related concepts is required. Next to the traditional interpretations of individual social capital is suggested to consider the prospect of this phenomenon in the plane of everyday knowledge of network rituals. The basis of distinguishing negative and positive social capital is considered.

Keywords: social capital, networks, trust, publicity.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Соціальний капітал – складна концепція в сучасній соціальній науці. Поняття представлено множиною визначень, іноді цілком відмінних змістовно. Сучасний стан дослідницької програми соціального капіталу, проте, засвідчує тенденції до консенсусу: по-перше, щодо твердження про наявність і відмінність структурного та змістовного (культурного, символічного) аспектів феномену та різних рівнів функціонування (що вказують на його спосіб існування і структуру); по-друге, щодо способу функціонування та наслідків соціального капіталу (позитивних та негативних), адже соціальний капітал передбачає інвестування з метою отримання вигод в майбутньому. Концепції соціального капіталу можуть бути розділені і класифіковані в залежності від акценту та тому чи іншому аспекті феномену. Втім, існує нагальна потреба подальшої інтеграції доволі розрізнених концепцій у плідну дослідницьку програму. Умовою цього є переосмислення взаємозв'язку між відмінними аспектами, рівнями та наслідками функціонування соціального капіталу. Дослідження соціального капіталу ґрунтуються на роботах П. Бурдьє [1], Дж. Коулмана [5, 16], Р. Патнама [7, 29], А. Портеса [27, 28], Н. Ліна [22], Р. Берта [15], Ф. Фукуями [12, 13], М. Вулкока [30], М. Пелдема [26], Е. Остром [25], Р. Роуза [8], серед вітчизняних дослідників слід

відзначити доробок О. Демківа [3, 4]. Засновки сучасних концепцій соціального капіталу містять роботи Л. Дж. Ганіфана [20] та Г. Лурі [23].

Метою статті є визначити формальні та змістовні характеристики феномену соціального капіталу, окреслити основні рівні функціонування феномену та виявити підстави розрізнення позитивного і негативного (за наслідками) соціального капіталу.

РЕЗУЛЬТАТИ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ

Диференціація структурного та змістовного (культурного, символічного чи навіть соціо-психологічного) аспектів соціального капіталу помітна вже в межах традиційних визначень, даних цьому феномену класиками дослідницької програми: П. Бурдьє, Дж. Коулманом [16] та Р. Патнамом [7]. Відповідно до відомого визначення П. Бурдьє соціальний капітал є «сукупність фактичних або потенційних ресурсів, що пов'язані з володінням стійкою мережею більш чи менш інституалізованих відносин взаємного знайомства або визнання» [1, 66]. В той же час, на початку фрагменту про форми капіталу, П. Бурдьє відзначає, що соціальний капітал утворюється з зобов'язань (англ. obligations) як «зв'язків» (англ. «connections») [1, 60]. Отже, соціальний капітал є певними відносинами (тією чи іншою мірою інституалізованими, тобто соціально оформленими в стійкі паттерни – мережі), що водночас передбачають наявність культурно-символічної сторони: зобов'язань, репутацій, манер і т.д., які є частиною нерелексивних габітусів, а також психологічних комплексів – довіри.

Ще двом впливовим теоретикам соціального капіталу Дж. Коулману та Р. Патнаму ідеться про розрізнення структурного аспекту, що асоціюється з мережами, та культурного аспекту, пов'язаного з довірою, нормами та цінностями, хоча акцент безперечно зміщений у бік культури. Так, Р. Патнам розуміє під мережами переважно мережі громадської залученості, успадковуючи токвіліанську традицію [10], намагається вичленувати «дух спільноти», що виникає як наслідок участі у добровільних об'єднаннях. Водночас теорія соціального капіталу набуває макрорівню, але цей процес супроводжується поступовим відходом від структурних пояснень та їх заміщення версіями культурного детермінізму. Гранична міра акцентування культурного аспекту притаманна концепції Ф. Фукуями, якому йдеться про соціальний капітал як «неформальні норми, що сприяють співпраці поміж двома або більшою кількістю індивідів» [19, 3]. Такі норми діють на мезо- і макрорівнях суспільної організації і є культурно визначеними. А отже, культурно відмінні суспільства матимуть відмінний соціальний капітал. Подібні міркування у розгорнутому вигляді Ф. Фукуяма пропонує у порівняльному дослідженні «культур довіри»: «Довіра: соціальні чесноти і шлях до процвітання» [13]. Довіра (передусім норми, що скеровують поведінку дієвців на довіру) для Ф. Фукуяма є епіфеноменом соціального капіталу. В той час як мережі визнаються не структурним елементом соціального капіталу, а лише втіленням тих чи інших горизонтально орієнтованих довірчих паттернів. Культурно зумовлений рух до мережовості та поширення довіри тому набуває філософсько-історичних рис, а власне культура позбавляється надійного структурного базису.

Філософсько-історичний ухил багатьох подібних концепцій, що акцентують роль культури, ймовірно, зумовлений спробами осягнення впливу ідеаційних факторів соціальної зміни, який П. Сорокіним [9] концептуалізується як циклічна соціокультурна динаміка суперструктур чи С. Гантінгтоном [14] як «конфлікт цивілізацій». На нашу думку, культурно-цивілізаційні відмінності зумовлюють змістовну специфіку форм соціального капіталу, але не детермінують його формальну структуру. Примат структурно-мережевого базису над культурно-символічною надбудовою, проте, коректується при осмисленні процесів репродукції соціального капіталу, що характеризуються релексивністю. Регіональні, етнічні та урешті класові відмінності відображаються у змістовних характеристиках поведінкових паттернів, що обростають довкола мережевої структури. Утім, «ідеаційні» чинники також беруть участь в репродукції структур. Наприклад, змістовний характер символічних ритуалів притаманний неформальним (часто етнічним) економікам, відмінний для різних груп, проте існування таких економік передбачає їх структурну гомологію.

Стосовно вимірів соціального капіталу проблема недостатньої інтегрованості аспектів соціального капіталу стає очевидною. Як зазначає Я. ван Дес: «існуючі операціоналізації покладаються на окремі індикатори для мереж, довіри і норм; лише відносно рідкісні і складні моделі вимірювання інтегрують різні аспекти» [17, 156]. Інтегрована теоретична візія соціального капіталу, як структурно-змістовного феномену, дозволяє осягнути механізми конституювання класової ідентичності (в межах марксистських теоретичних координат, ідеться про сходження від «класу-в-собі» до «класу-для-себе») та можливостей класових мобілізацій.

Якщо структурною складовою феномену соціального капіталу є мережі тоді соціальний капітал групи, спільноти чи суспільства є абстракцією, побудованою на основі урахування змістовної (символічної) складової феномену. Підстави творення і відтворення конфігурації мереж (що

можуть пронизувати спільноти) є власне змістовні характеристики соціального капіталу. Проте, цим самим ми не повинні відкидати роль економічного поля, логіку якого можуть приховувати ці змістовні характеристики, такі як довіра, норми чи цінності.

Дія соціального капіталу не може бути зрозуміла поза його мережевою будовою. Якщо форми довіри можуть бути надперсональними, формальними чи неформальними, то це не значить що соціальний капітал функціонує поза своєю реальною структурою, кристалізуючись у власному змісті, а навпаки реконфігурація структури (тобто мереж) відбувається відповідно до його змістовних характеристик. Загалом необхідність довіри зумовлена як наслідок принципової непередбачуваності Іншого. Таким чином якщо майбутня взаємодія не може бути раціонально розрахована – потрібна певність або експектація, щодо поведінки Іншого. Довіра є формою такої експектації, певністю у тому, що А. Шюц називає ідеалізацією «і так далі» чи «я можу ще». Довіра - необхідна умова тяглості і відтворення соціальних відносин. Утім форми довіри можуть різнитися в залежності від її спрямованості. В основі принципів класифікації довіри лежить її спрямованість на Іншого як індивіда або ж подальше узагальнення довіри як безособистої (наприклад позиційної) або довіри взагалі (тобто довіри до всіх незалежно від персональних чи позиційних характеристик) або довіри інституційної (до реальної установи чи системи практик). Одна з найзагальніших настанов у розгляді довіри в межах дослідницької програми соціального капіталу – сприйняття її як дієвого засобу зниження трансакційних витрат (тобто неекономічного ресурсу в економічних взаємодіях). При цьому, не важливо чи довіра як механізм зниження трансакційних витрат буде пов'язана з персональним, безособистим чи інституційним рівнями свого існування. Утім, відповідно до форми довіри можна класифікувати форми соціального капіталу (принаймні чіткий теоретичний зв'язок можна окреслити поміж рівнями довіри міжособистим, надособистим та інституційним та рівнями функціонування та розгляду соціального капіталу – мікро-, мезо- і макрорівнями).

Акцент на мережах як структурній складовій соціального капіталу є необхідним у теоретичному плані заходом покликаним аналітично обмежити феномен від його емпіричних наслідків та суміжних понять. Ігнорування структурної складової соціального капіталу призведе до розчинення його в поняттях довіри, норм, цінностей, тобто у елементах змістовної складової, що у відриві від структури втрачають теоретичну зв'язність.

Соціальні мережі забезпечують «механіку» дії соціального капіталу, через структуру зв'язків поміж дієвцями. Мобілізуючи і здобуваючи доступ до ресурсів через соціальні мережі, в яких вони закорінені, дієвці долучаються, творять і відтворюють соціальні практики, що існують у відповідності до мережевих правил, які відображаються у змістовно-символічній стороні соціального капіталу: нормах, цінностях і довірі.

Іншою стороною питання про структурні і змістовні аспекти соціального капіталу є диференціація індивідуального і колективного рівнів цього феномену. Поділ на рівні, відносно індивідуального та колективного блага стає також підставою систематизації теорій. Індивідуалістичний підхід стверджує, що соціальний капітал є властивістю окремих дієвців, що наближає його до потрактувань теорії людського капіталу. Груповий, чи колективістський підхід натомість пропонує розглядати соціальний капітал як спільний ресурс для багатьох. Простий спосіб визначитись з тим про який рівень ідеться пропонує Н. Лін. Зробити це можна задавши питання «хто отримує користь від соціального капіталу?». Деяких теоретиків відмінність поміж рівнями розгляду соціального капіталу призводить до виокремлення на їх основі різних феноменів. Наприклад німецький соціолог Г. Ессер пропонує замінити загальне поняття «соціальний капітал» двома уточнюючими термінами: «відносинневий капітал» (relational capital) (що відповідає індивідуалістичним потрактуванням як ресурсу та відносин між окремими дієвцями) та «системний капітал» (system capital) (тобто як колективне благо та систему взаємовідносин в групі) [18, 25]. На подвійній індивідуально-колективній природі феномену акцентує Дж. Коулман, стверджуючи, що соціальний капітал є публічним благом, проте потребує індивідуально-раціональних інвестицій [5, 122].

В цілому індивідуалістично зорієнтована теорія соціального капіталу змістовно збігатиметься з теорією людського капіталу (на цьому наполягають, наприклад, М. Гук і Д. Стоул, розділяючи, з одного боку, фізичний і людський капітали як належні індивіду і, з іншого, соціальний капітал, що вже за визначенням є закоріненним у соціальні відносини колективним благом [21, 4]). Відмінність дослідницької програми соціального капіталу виявляється в окресленні специфічної логіки інвестування, накопичення та конверсії завжди залежної від соціальної структури (у незалежності як ця соціальна структура представлена в окремих теоріях). Це дозволяє К. Ньютону, що досліджує зв'язок соціального капіталу з демократією, заявити: «якщо соціальний капітал і є дечим, то це дещо є соціальною, а не індивідуальною властивістю, і повинно бути досліджено як колективний феномен, а не як властивість ізольованих індивідів» [24, 207]. Якщо традиція теорії раціонального вибору, в межах якої популяризується досліджуваний феномен і ґрунтується

ся на запереченні соціетального реалізму необіхевіористськими теоріями обміну, то теорія соціального капіталу безперечно підточує таку певність, претендуючи на модифікацію ядра родової дослідницької програми. Проте не слід ототожнювати соціальний капітал як колективний, надіндивідуальний феномен (ресурс) і як публічне благо, про що ідеться Дж. Коулману. Рівень публічності певних ресурсів завжди залежить від реальних конфігурацій соціальних структур, і навіть у випадку премордіальних спільнот (в межах яких навряд чи варто говорити про публічність, а радше про спільність) доступ до спільного ресурсу виявлятиметься несиметричним зважаючи на постійно відтворювані патріархальні відносини нерівності.

Відносно індивідуальними характеристиками соціального капіталу будуть ті, що відображаються в індивідуальних габітусах дівців, в залежності від того, до якої якості і кількості капіталу вони мають доступ. Такими індивідуальними наслідками будуть, наприклад, манери чи інші усталені поведінкові паттерни (в певних випадках навіть інституалізовані в різноманітних «кодексах честі» і таке інше), що забезпечують можливість скористатись вже наявною мережею знайомих чи розбудовувати нові. Тому індивідуальний соціальний капітал може бути зрозумілий з огляду на специфіку інтерналізації дівцями культурно-символічних форм, що впливають з їхньої структурної приналежності як більш чи менш сталих диспозицій габітусів. При цьому для ефективного використання такого колективного капіталу необхідною є висока ступінь гомологічності габітусів. Тому на індивідуальному рівні соціальний капітал може бути витлумачений не лише як ресурси доступні дівцю з еґо-мережі, а й як особлива сфери повсякденного знання мережевих ритуалів, що забезпечують доступ до цих ресурсів.

Розрізнення індивідуальних і колективних капіталів в той же час не є тототжним відмінності у рівнях розгляду феномену. Традиційним при визначенні соціального капіталу є поділ на три рівні: мікро-, мезо- і макро. Розподіл рівнів, проте не означає автоматичну субстантивацію різних форм капіталу, а радше є поглядом на один і той самий феномен з різних ракурсів. Мікропідхід зосереджується на соціальній реальності як просторові взаємодій між індивідами. Такі взаємодії відбуваються як рамках повсякденності в сім'ї, сусідській спільноті, робочому колективі, добровільних організація і т.д. Взаємодії мають усталений характер і поєднують дівців у мережі. Стейкі паттерни взаємодії в мережах призводять до утворення не менш стійких поведінкових паттернів та диспозицій габітусів.

Мезорівень – рівень колективів та спільнот, груп, що є детерміновані водночас мережево та з боку ширшого суспільства. В таких групах виникає обмежена солідарність та довіра. Змістовний аспект соціального капіталу мезорівня іноді ототожнюється з такою ідеальною формацією як «дух спільноти». Саме такий підхід пропонують неотоквіліські версії теорії (зокрема відома концептуалізація Р. Патнама). Хоча в такому разі можливе і потрактування «духу» як символічного вияву групової ідентичності. Наявність мезорівневого соціального капіталу, отже, має слугувати підставою такої ідентичності, що буде наслідком агрегації мережевих ідентичностей, які циркулюють в групі. З цього погляду ідентичності великих «уявних спільнот», прикладами яких слугують нації, можуть створюватись за мережевими рецептами.

Макропідхід натомість зосереджений на інституціональному вимірі соціальної реальності, докладаючись до виявлення стійких взаємовпливів поміж рівнями і формами інституалізації та взаємодіями на основі довіри. Інакше кажучи, макропідхід намагається відповісти на питання як конкретна політична чи соціально-економічна інституційна організація детермінує відтворення соціального капіталу. Соціальний капітал є інтеракційним феноменом. Проте форми взаємодії, деперсоніфікуючись чи інституалізуючись здатні відриватись від локальних контекстів соціальної дії в яких вони виникають. Таким чином, форми соціального капіталу функціонують і відтворюватись за межами міжіндивідуальної інтеракції, часто обмеженої сферою приватного. «Опублічнення» соціального капіталу завжди відбувається в більш чи менш інституалізованих рамках.

Теоретична диференціація негативного та позитивного соціального капіталу є проблематичною. Ми висуваємо припущення, що негативний соціальний капітал є наслідком суб'єктивної оцінки форм соціального капіталу з боку представників окремих соціальних груп, для яких наслідки такої форми становитимуть витрати. Наслідком будь-якої форми соціального капіталу буде як інтеграція, так й диференціація, а отже здобуття переваг від спільності чи мобілізації ресурсів або ж виключення, атомізація і витрати від недоступності певних ресурсів. Негативний соціальний капітал також не може бути витлумачений як відсутність соціального капіталу. Отже, відповідно до характеру наслідків соціального капіталу адекватним буде таке міркування про його «негативні» форми: на загал, негативний соціальний капітал може бути ототожнений з партикулярними формами соціального капіталу. Суб'єктивність визначення негативності форм соціального капіталу може бути подолана публічною оцінкою. Публічна сфера може визначити якість соціального капіталу відповідно до наслідків, які він створює. Окрім того замість диференціації негативного і позитивного соціального капіталу можна вдатися до функціоналістської концептуа-

лізації - виявлення функціональних і дисфункціональних наслідків. Існує тенденція наділяти зв'язуючий соціальний капітал (bonding) мікро- і мезорівнів більшим числом негативних наслідків. Мережі, що характеризуються щільними сильними зв'язками продукуватимуть негативний соціальний капітал, утім характеризуватимуться високими ступенями інтегрованості дієвців, ефективними санкціями та вимушеною довірою (як наслідок високих вимог конформності). Таким чином високий рівень соціального капіталу може призводити до його негативної якості. Соціально негативний соціальний капітал з цієї точки зору створюватимуть також вертикально побудовані мережі, паттерном відносин в яких буде взаємодія патрон-клієнт.

Сильний контроль призводить до перевантаження, надмірності самоконтролю і наслідкової втечі до анонімного середовища. До того звичні норми можуть виявитись репресивними (тобто бути переоціненими). А. Портес та П. Ландол вказують на негативні наслідки соціального капіталу щільних спільнот з жорсткою регуляцією поведінки та високими вимогами до конформності: соціальну клаустрофобію, низхідний зрівняльний тиск (як висока ціна мобільності в щільно інтегрованих спільнотах, що є значно меншою для анонімних середовищ), обмежена солідарність (конфлікт парткулярних і більш загальних форм солідарності, а також підстава для корупції та монополізації ресурсів у межах певних груп) [27]. Підтримка ідентичності, таким чином, може бути важким тягарем для індивідів.

ВИСНОВКИ

Отже, в феномені соціального капіталу можуть бути виокремлені структурний (соціальні мережі) і змістовний (цінності, норми, довіра) аспекти, що знаходяться в рефлексивному відношенні (примат структурно-мережевого базису над культурно-символічною надбудовою коректується при осмисленні процесів репродукції соціального капіталу). З іншого боку культурно-цивілізаційні відмінності зумовлюють змістовну специфіку форм соціального капіталу, але не детермінують його формальну структуру. Акцент на мережах як структурній складовій феномену є необхідним для того аби аналітично обмежити соціальний капітал від його емпіричних наслідків та суміжних понять.

Феномен соціального капіталу слід розглядати водночас на індивідуальному і колективному рівні. Гранично індивідуалістично зорієнтована інтерпретація соціального капіталу змістовно збігатиметься з теорією людського капіталу, гранично колективістська – розчинить феномен у широкому понятті соціального.

Усталеним при визначенні соціального капіталу є поділ на три функціональні рівні: мікро-, мезо- і макро. Такий розподіл не свідчить про відокремлене існування різнорівневих форм соціального капіталу, натомість ідеться про один і той самий феномен з різних ракурсів.

Попри намагання деяких теоретиків субстантивувати поняття негативного соціального капіталу, на нашу думку, таке явище є наслідком суб'єктивної оцінки форм соціального капіталу з боку представників окремих соціальних груп, для яких наслідки такої форми становитимуть втрати (економічні, символічні, емоційні тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бурдые П. Формы капитала [Электронный ресурс] / П. Бурдые // Экономическая социология : электронный журнал. – Т. 3. – № 5. – 2002. – Режим доступа : http://ecsoc.hse.ru/data/670/586/1234/ecsoc_t3_n5.pdf
2. Данто А. Аналитическая философия истории / А. Данто. – М. : Идея-Пресс, 2002. – 292 с.
3. Демків О. Концепція групового соціального капіталу та її адаптація до вітчизняних умов / О. Демків // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 99–119.
4. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // ОНС. – 2001. – № 3. – С. 122–139.
5. Кутуєв П. В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі : еволюція дослідницьких програм / П. В. Кутуєв. – К. : Сталь, 2005. – 499 с.
6. Патнам Р. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнам, Р. Леонарді, Р.Й. Нанетті . – К. : Основи, 2001. – 302 с.

REFERENCES

1. Burd'e P. Formy kapitala [Elektronnyj resurs] / P. Burd'e // Jekonomicheskaja sociologija : jelektronnyj zhurnal. – Т. 3. – № 5. – 2002. – Rezhim dostupa : http://ecsoc.hse.ru/data/670/586/1234/ecsoc_t3_n5.pdf
2. Danto A. Analiticheskaja filosofija istorii / A. Danto. – М. : Ideja-Press, 2002. – 292 s.
3. Demkiv O. Koncepcija grupovogo social'nogo kapitalu ta ii' adaptacija do vitchyznjanyh umov / O. Demkiv // Sociologija : teorija, metody, marketyng. – 2005. – № 4. – S. 99–119.
4. Koulman Dzh. Kapital social'nyj i chelovecheskij / Dzh. Koulman // ONS. – 2001. – № 3. – S. 122–139.
5. Kutujev P. V. Konceptii' rozvytku ta modernizacii' v sociologichnomu dyskursi : evoljucija doslidnyck'yh program / P. V. Kutujev. – K. : Stal', 2005. – 499 s.
6. Patnam R. Tvorenija demokracji'. Tradycii' gromads'koi' aktyvnosti v suchasnij Italii' / R. D. Patnam, R. Leonardi, R.J. Nanetti . – K. : Osnovy, 2001. – 302 s.

7. Роуз Р. Достижение целей в квазисовременном обществе: социальные сети в России / Р. Роуз // *Общественные науки и современность*. – 2002. – № 3. – С. 23–38.
8. Сорокин П. Социальная и культурная динамика / П. Сорокин. – СПб.: РХГИ, 2000. – 1054 с.
9. Токвиль А. Про демократію в Америці / А. Токвіль. – К.: Всесвіт, 1999. – 590 с.
10. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века / Х. Уайт. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2002. – 527 с.
11. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ, 2008. – 474 с.
12. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ, 2008. – 730 с.
13. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: АСТ, 2007. – 576 с.
14. Burt Ronald S. Structural Holes: The Social Structure of Competition // Ronald S. Burt. – Harvard University Press, 2009. – 324 p.
15. Coleman J. S. Norms as Social Capital / J. S. Coleman // Radnitzky G., Bernholz P. (eds.), *Economic Imperialism: The Economic Approach Applied outside the Field of Economics*. – NY: Paragon House Publishers, 1987. – P. 133–155.
16. Deth Jan W. van. Measuring social capital / Jan W. van Deth // *The Handbook of Social Capital*. – NY: Oxford University Press, 2008. – P. 122–150.
17. Esser H. The two meanings of social capital / Hartmut Esser // *The Handbook of Social Capital*. – NY: Oxford University Press, 2008. – P. 122–150.
18. Fukuyama F. Social Capital and Civil Society / F. Fukuyama // IMF Working Paper WP/00/74. – 2000.
19. Hanifan L. J. The Rural School Community Center / L. J. Hanifan // *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – New Possibilities in Education. – Sep., 1916. – Vol. 67. – P. 130–138.
20. Hooghe M., Stolle D. Introduction: Generating Social Capital / M. Hooghe, D. Stolle // Hooghe M., and Stolle D. *Generating Social Capital: Civil Society and Institutions in Comparative Perspectives*. – NY: Palgrave, 2003. – P. 1–18.
21. Lin N. Social Capital: A Theory of Social Structure and Action / N. Lin. – NY: Cambridge University Press, 2001. – 278 p.
22. Loury G. A Dynamic Theory of Racial Income Differences / G. Loury // Wallace P. A., LeMund A. (eds.) *Women, Minorities, and Employment Discrimination*. – Lexington Mass.: Lexington Books, 1977. – P. 153–188.
23. Newton K. Trust, Social Capital, Civil Society, and Democracy / Kennet Newton // *International Political Science Review*. – 2001. – № 22. – P. 201–214.
24. Ostrom E. Social capital: a fad or a fundamental concept / Elinor Ostrom // Dasgupta P., Serageldin I. *Social Capital: A Multifaceted Perspective*. – Washington DC: World Bank, 1999. – P. 172–214.
25. Paldam M. Social Capital: One or Many? Definition and Measurement / M. Paldam // *Journal of Economic Surveys*. – 2000. – № 14 (5). – P. 629–653.
26. Portes A. and Landolt P. Unsolved Mysteries: The Tocqueville Files II: The Downside of Social Capital / A. Portes and P. Landolt // *The American Prospect*. – 1996. – Vol. 26. – P. 18–21.
27. Portes A. Social capital: its origins and applications in modern sociology / A. Portes // *Annual Review of Sociology*. – 1998. – № 24. – P. 1–24.
28. Putnam Robert D. *Bowling Alone* / Robert D. Putnam. – Simon and Schuster, 2001. – 544 p.
29. Woolcock M. Social Capital and Economic Development: Towards a Theoretical Synthesis and a Policy Framework / M. Woolcock // *Theory and Society*. – 1998. – № 27/2. – P. 151–208.

Стаття надійшла до редакції 23.05.2012 р.